

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ПРАВЛІННЯ ЄЛИЗАВЕТИ ПЕТРІВНИ (за матеріалами «Архіву Князя Воронцова»)

На основі аналізу «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» («Архив князя Воронцова») дана характеристика зовнішньої політики Російської імперії на початку 1742 року. Доводиться думка, що існувало два вектори дипломатичної діяльності Росії: західний (європейський) і східний (азійський). При цьому перший в означений період ґрунтувався головним чином довкола Війни за австрійський спадок (1740-1748).

Ключові слова: XVIII століття, «Архив князя Воронцова», Війна за австрійський спадок (1740-1748), дипломатія, Єлизавета Петрівна, Російська імперія.

На основании анализа «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» («Архив князя Воронцова») дана характеристика внешней политики Российской империи в начале 1742 года. Доказывается мнение о существовании двух направлений дипломатической деятельности России: западном (европейском) и восточном (азиатском). При этом первый в указанный период обосновывался главным образом вокруг Войны за австрийское наследство (1740-1748).

Ключевые слова: XVIII век, «Архив князя Воронцова», Война за австрийское наследство (1740-1748), дипломатия, Елизавета Петровна, Российская империя.

The article contains a characteristic of Russian foreign policy in 1742 on the basis of an analysis of «Daily report of State College of Foreign Affairs. Months of January, February, March» from «Prince Vorontsov's Archive». A thesis is proved, that two directions of Russian diplomacy: a Western (European) and an Eastern (Asian) one. The European direction was significantly dependent on the War of the Austrian Succession (1740-1748).

Key words: XVIII century, «Prince Vorontsov's Archive», War of the Austrian Succession (1740-1748), diplomacy, Elizaveta Petrovna, Russian Empire.

Російська імперія (РІ) XVIII століття вже не ізольована держава попередніх часів, не задвірки Європи. Її такою зробили петровська, елизаветинська та екатерининська епохи. Для вивчення історії саме середини століття є важливим дослідити як відбувалося становлення традицій російської міжнародної діяльності у часи правління Єлизавети Петрівни (1741-1761), зокрема у перші роки її царювання.

Сучасна російська історіографія представляє увазі читачам праці з вивчення історії міжнародних відносин і дипломатії РІ. Однак спостерігається відсутність самостійних досліджень, присвячених періоду правління Єлизавети Петрівни. До небагатьох подібних публікацій можна віднести колективну монографію РАН «История внешней поли-

тики России. XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона)» [5]. Дана праця є складовою ґрунтового п'яти томника «История внешней политики России (конец XV – 1917 г.)», виданого за редакцією А. М. Сахарова. У працях О. В. Волосюк [2] та П. П. Черкасова [9], які займаються вивченням взаємовідносин Російської імперії з королівствами Франція та Іспанія відповідно, можна знайти дещо детальніше про дипломатію середини XVIII століття. Осцьим мабуть вичерпується сучасна історіографія зовнішньої політики РІ означеного періоду, тим паче початку правління Єлизавети Петрівни.

Основою джерельної бази нашого дослідження є «Архив князя Воронцова» (АКВ) [1], який містить величезну кількість матеріалів з

історії Росії. Це сорокаторомне джерело посідає гідне місце в історіографії дослідження різних питань російської історії. Але досі дослідники торкалися частини АКВ як джерела вивчення зовнішньої політики часів Єлизавети Петрівни, цілісні дослідження відсутні [наприклад, див.: 10, с. 131; 4, с. 172-173].

Більшість документів перших томів АКВ стосуються діяльності графа М. І. Воронцова, пажа (з 1728) і камер-юнкера (з 1735) ще цесарівни Єлизавети Петрівни, пізніше віцеканцлера (з 1744) і канцлера (1758-1763) Російської імперії. Михайло Іларіонович видав канцелярськими справами Єлизавети Петрівни. Після палацового перевороту 25 листопада 1741 року, у ході якого до влади прийшла донька Петра І, М. Воронцов став грати важливу роль при Дворі. Він замовляє копію «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» [1, с. 95-336] для ознайомлення з діяльністю даного відомства. І незабаром налагоджує листування з російськими дипломатами за межами держави.

Дана «Денна записка...» є обліком обороту документації Колегії іноземних справ зі своїми дипломатами, іншими підданими РІ, іноземцями та державними установами, котра стосувалася зовнішньополітичної діяльності імперії. У ній містяться щоденні записи, які в сукупності можна поділити на дві частини: отримані та відправлені документи.

У статті ми здійснимо огляд дипломатичного корпусу Росії (1). Проведемо аналіз головних проблем міжнародної політики, що мали місце в європейській дипломатії, торкалися інтересів Російської імперії і знайшли своє відображення в «Денній записці...» (2).

Прихід до влади Єлизавети Петрівни припав на скрутні часи європейських взаємовідносин. Триває Війна за австрійський спадок (1740-1748), в якій залучені Австрія,

Велика Британія, Пруссія, Франція та ряд італійських і німецьких держав. Сама РІ втягнута у чергову російсько-шведську війну 1741-1743 років [7, с. 51]. Якщо до цього додати непевність становища нового монарха через новий палацовий переворот (25 листопада 1741), стає зрозумілим необхідність не лише утвердження влади доньки Петра І в середині держави, а й забезпечити визнання її корони та мирного співжиття іншими європейськими країнами. Останньому мала допомогти діяльність дипломатичного корпусу імперії.

Він був реформований і отримав модерний вигляд у часи правління Петра І. Тоді РІ відкрила свої дипломатичні місії в Австрії, Англії, Голландії, Іспанії, Данії, Гамбурзі, Османській імперії, Франції та Швеції. Потім були засновані російські консульства в Бордо (Франція), Кадисі (Іспанія), Венеції, Вроцлаві (Річ Посполита). Направлені дипломатичні агенти та аудиторі до Амстердаму (Голландія), Данцигу (Річ Посполита), Брауншвейг (Німеччина). Спеціальний представник був призначений при калмицьких справах. Тимчасові місії були направлені до Бухари та Китаю [8, с. 34].

Незважаючи на чехарду палацових переворотів після смерті Петра І, його дипломатичні здобутки у більшості своїй були збережені. Так, на сторінках «Денної записки...» [1, с. 95-336] ми можемо побачити, що на початку 1742 року російська держава мала зносини з Австрією, Великою Британією, Гамбургом, Гданськом, Голландією, Данією, Османською імперією, Персією, Польщею, Пруссією, Саксонією, Францією, Франкфуртом-на-Майні, Швецією, а також зі степовими народами Середньої Азії та Китаєм. Детальніше про структуру дипломатичного корпусу можна подивитись у таблиці 1.

Таблиця 1

Структура дипломатичного корпусу РІ

Країна, регіон	Представники Російської імперії (місто перебування)
Австрія	Надзвичайний посланець Людовік Ланчинський (Відень)
Велика Британія	Посланець князь Іван Андрійович Щербатов (Лондон), Посланець Семен Кирилович Нарішкін (Лондон)
Гамбург	Резидент Гейнсон [фон Генісон] (Гамбург)
Гданськ	Резидент Шендель (Гданськ)
Голландія	Посол граф Олександр Гаврилович Головкін (Гаага)

	Данія	Посланець граф Петро Григорович Чернишов (Копенгаген); Посланець барон Йоганн Альбрехт Корф (Копенгаген)
	Османська імперія	Посол граф Олександр Іванович Румянцев (Константинополь); Резидент Олексій Іванович Вешняков (Константинополь)
	Персія	Консул/резидент Іван Петрович Калущкін (Дербент)
	Польща	Резидент Голембовський (Варшава)
10	Пруссія	Посланець барон Казимир Христофор Бракель (Берлін); секретар В.Шрівер (Берлін)
11	Саксонія	Посланець/повноважний міністр барон Герман Карл Кейзерлінг (Дрезден)
12	Франція	Посол князь Антіох Дмитрович Кантемир (Париж)
13	Франкфурт-на-Майні	Ганноверський резидент Атцен [Атценгейм] (Франкфурт-на-Майні)
14	Швеція	Посередник у мирних перемовинах посол Франції в РІ Жак-Жоакен Тротті маркіз де ла Шетарді
15	Середня Азія, народи степу	Полковник Кольцов (Царицин); астраханський генерал-губернатор Василь Микитович Татищев
16	Китай	Китайський Трибунал (Пекін)

Аналіз даних дозволяє дійти висновку, що у порівнянні з петровським часом, нова елизаветинська Росія мала певні зміни. Насамперед впадає в очі відсутність дипломатичного представництва імперії в столиці Іспанії та консулів в ряді європейських міст (Бордо, Венеція, Вроцлав, Кадіс). Це було викликано зміною пріоритетів зовнішньої політики після Петра Великого, що в першу чергу виражалося в посиленні зносин насамперед з Австрією, Англією та Голландією. Так, знизилася актуальність зв'язків з Іспанією та Португалією. З Францією стосунки тривалий час були напруженими через російсько-австрійський союз 1726 року, який не міг сприяти поглибленню дипломатичних зносин між французькими королями та російськими імператорами.

Читаючи «Денну записку...» стає очевидним, що були різні суб'єкти міжнародного права, з якими не існувало прямих дипломатичних зносин, але їх зовнішня політика активно обговорювалася в дипломатичній документації. Серед таких варто згадати Іспанію, Неаполітанське та Сардинське королівства, герцогство Голштинія, Венецію.

Відносини з іспанським двором були натягнутими через Війну за австрійський спадок, під час якої Мадрид і С.-Петербург знаходилися у ворожих таборах. Тим не менше, була спроба здійснити обмін дипломатами. Так, ще в кінці 1741 року планувалося відрядити до Іберійського півострова російського посланця в Данії графа Чернишова, але згодом його замінили на дійсного камергера Пушкіна [1, с. 110]. Іспанці бажали відправити до Росії графа

Дельбена (де Бена). При цьому вони наполягали на посольському рангу обмінюваних представництв [1, с. 250-251, 324]. Зрозуміло, що іспанський двір таким вчинком збирався завдати як мінімум морального удару Австрії. Перемовини відбувалися через іспанське та російське посольства в Парижі. Врешті решт все завершилося тим, що король Іспанії Філіп V відмінив призначення графа де Бена та направив його до Польщі. А російський посланець Пушкін у свою чергу влітку 1743 року отримав наказ повернутися до Росії [2, с. 45].

Дипломати Єлизавети Петрівни уважно стежили за діями Неаполітанського та Сардинського королівств у Війні за австрійський спадок. Двори Савойї та Неаполя спочатку виступили проти Марії-Терезії. Через це південні рубежі Австрії були в небезпеці, а на Середземномор'ї франко-іспанський флот підсилювався італійським. Проте за короткий час ситуація змінюється. Сардинія, маючи претензії на Міланське герцогство, підтримує Австрію, отримавши від неї певні поступки [1, с. 264-265]. Зрозуміло, що такі дипломатичні віражі не могли не прикувати до себе уваги Колегії іноземних справ.

Не маючи дипломатів у Венеції, РІ підтримувала дружні відносини з цією італійською республікою через князя Кантемира в Парижі. Як і раніше основним предметом спілкування була політика Османської імперії. Так, на початку 1742 року венеціанський посол ділився інформацією про французькі закулісні ігри в Константинополі [1, с. 283].

Особливі зносини були з герцогством Голштинія (Гольштейн, Шлезвіг), монархи

якого з династії Гольштейн-Готторпів через старшу сестру Єлизавети Петрівни – Анну Петрівну (1708-1728) породичалися з Романовими. Це син Анни Карл Петро Ульріх Гольштейн-Готторп за рішенням його тітки у 1761 році став російським імператором під іменем Петра III. Голштинія була незначним утворенням, крім того відносилася до королівства Данія. Тому, поважаючи останнє, РІ не могла мати ніяких окремих дипломатичних зносин з герцогством. Проте через династичний зв'язок російська корона продовжувала підтримувати особистий зв'язок з герцогами Гольштейн-Готторпськими, при цьому це було також помітно для казни. Так, 13 січня 1742 року Єлизавета Петрівна розпорядилася забезпечити щорічну пенсію Альбертині-Фрідеріці Гольштейн, що обходилося державі у 15 тисяч рублів [1, с. 117-118].

Російська дипломатія переймалася широким колом питань міжнародної політики, це зробило сторінки «Денної записки...» надзвичайно насиченими фактичним і аналітичним матеріалом. Після прочитання джерела складається уявлення про певне коло проблем міжнародної дипломатії, яке цікавило Колегію іноземних справ. Це коло зацікавлених напрямків зовнішньої політики РІ можна схематично показати наступним чином:

1. Європа

1.1. Війна зі Швецією.

1.1.1. Мирні перемовини за посередництва Франції.

1.1.2. Військові приготування та дії сторін (РІ та Швеція).

1.1.3. Організація шпигунства у Швеції.

1.2. Війна за австрійський спадок.

1.2.1. Опис бойових дій, військові маневри на суші та на морі.

1.2.2. Дружба/Союз з Австрією, Великою Британією, Голландією.

1.2.3. Голландські військові приготування.

1.2.4. Відносини зі Саксонією.

1.2.5. Політика Сардинії у війні.

1.2.6. Політика Франції.

1.2.6.1. Субсидіарний пакт з Данією.

1.2.6.2. Дволикість Франції в європейській дипломатії. Дії Франції у Константинополі.

1.2.6.3. Фінансовий стан Франції.

1.2.7. Священна Римська імперія. Вибори нового імператора.

1.3. Польські справи.

1.3.1. Боротьба польських партій.

1.3.2. Польсько-козацькі взаємовідносини.

2. Схід

2.1. Османська імперія.

2.1.1. Повоєнне облаштування.

2.1.2. Посольство султана в РІ.

2.1.3. Дії турецького посла в Парижі

2.2. Іран.

2.2.1. Посольство шаха в РІ.

2.2.2. Османсько-персидські відносини.

2.3. Кочовий світ.

2.4. Китай. Російська місії в Пекіні

3. Різне.

3.1. Династична політика.

3.1.1. Європейські події.

3.1.2. Російські інтереси. Гольштинські справи. Курляндія

3.2. Всілякі чутки та думки.

3.3. Різні приватні справи.

Звичайно, це умовна розбивка на складові зовнішньої політики Росії. Умовна не тільки тому, що проводиться аналіз одного лише джерела, а ще й тому, що схема складена більше ніж через два століття, що дає можливість по-іншому оцінити тодішні події, ніж розуміли їх сучасники. Дана схема, не претендуючи на виключність, у будь-якому випадку відображає основу зовнішньополітичної діяльності Колегії іноземних справ РІ. Схема побудована на основі двох умовних векторів зовнішньої політики Росії: Західного (Європа) та Східного (Азія). Окрім них ми вважали за доцільне виділити окремий блок, який містить різні окремі питання зовнішньої політики. Розглянемо окреслену вище схему детальніше.

Війна Росії зі Швецією, безумовно, викликала найбільшу увагу російського зовнішньополітичного відомства. До остаточного мирного врегулювання справ зберігалася посилена турбота з приводу російсько-шведських відносин. На момент написання «Денної записки...» посередником у цих переговорах виступив посол Франції Жак-Жоакен Тротті маркіз де ла Шетарді. 6 січня 1742 року він запевнював імператрицю в

бажанні свого короля найшвидшого миру та передавав прагнення шведського монарха завершити затяжну війну. Від імені останнього у листі, переданому через Шетарді, шведський генерал Левенгаупт вітав доньку Петра I з воцарінням і як жест доброї волі відпускав російських полонених [1, с. 102]. Початок у врегулюванні конфлікту був гарний. Проте в цьому процесі можна углядіти більше галасу, ніж результату. Про це свідчить факт обізнаності європейців про посередництво Шетарді в мирних переговорах, про що сповіщали С.-Петербурзькі російські дипломати із-за кордону [1, с. 122]. Російська сторона збиралася повернутися до довоєнного стану на основі Ништадського миру 1721 року. Шведи навпаки бажали отримати певні здобутки. Зокрема, як повідомляв російський посол у Франції князь Кантемир, вимагали повернути собі Виборг та здійснити поступки Данії, головним чином пов'язаних з династичними питаннями довкола Шлезвіг-Гольштейна [1, с. 308].

Обидві воюючі держави при такому розкладі справ продовжували підозріло ставитися одна до одної. На сторінках «Денної записки...» можна знайти інформацію про спробу налагодження росіянами шпигунства у Швеції, зокрема в армії цього королівства. Задіяні в організації шпигунства були графи Головкін (Нідерланди) і Чернишов (Данія), резидент Шендель (Гданськ). Головкін у Гаазі шукав людину для шпигунства, але на момент ведення «Денної записки...» здійснити задумане не вдалося [1, с. 159]. Чернишов інформував, що якийсь Петро Фланк відвідав головну морську базу Швеції Карлскруна, де шведський флот перебував у плачевному стані [1, с. 279]. Найбільшого результату у досяг Шендель. Будучи у Гданську, географічно наближеному до Швеції значного пункту міжнародної торгівлі, цей резидент мав справу з різними купцями та торговими агентами ворожої сторони. Так, він завербував ганноверського капітана Білау [1, с. 105], колишнього фельдшера французької армії Людвіга Роденберґера [1, с. 122], якогось офіцера Аугресвальда [1, с. 171]. Ці люди мали відправитися до армії супротивника, щоправда через не вказані причини Білау не був посланий. Також Шендель нама-

гався займатися саботажем. Він докладав зусилля задля перешкоди вивозу з Гданська до Швеції різних продуктів [1, с. 312]. Зі своєї сторони Колегія іноземних справ у разі необхідності інформувала російського генерал-фельдмаршала Лассі про засилання шпигунів до шведів [1, с. 239].

Активних військових дій на російсько-шведському фронті на початку 1742 року не було. Проте, як вище зазначалося, мирні переговори йшли в'яло, якщо взагалі не застопорилися. Недовір'я росло, активізувалося шпигунство, це врешті решт призводило до перестрашування обох сторін, що виражалося у певних військових ротаціях на прикордонні. Бачачи тривалість переговорного процесу, залежність Стокгольма від рішень Парижу, складне становище ворожої армії, росіяни у лютому розривають перемир'я та починають діяти. Царський уряд про своє невдоволення та невдоволення шведського командування невдовзі (8 березня) повідомляє посол Шетарді, але його не слухають [1, с. 257]. Наступного дня (9 березня) до столиці надійшла реляція барона Корфа (Данія) від 13 лютого, в якій інформується про військові приготування шведів і очевидність наміру шведського двору продовжити війну. На цьому мирні перемовини припинилися, хоча Єлизавета Петрівна дала знати Шетарді, що вона готова їх відновити: *«что таковое начатие действия в чем препятствовать не может мирным предложениям со стороны Шведской»* [1, с. 262]. Ось яскравий приклад подвійної дипломатії. Щоправда такий вчинок імператриці можна пояснити кількома обставинами, зокрема, необґрунтованими вимогами Швеції (які виходили за рамки Ништадського миру, це при її невдачі у військовій кампанії), подвійною грою Шетарді.

Відносини зі Швецією для Росії були першочерговими через те, що це стосувалося військових, територіальних суперечок. Проте в Європі на початку 1740-х років відбувалися інші події, результат яких у перспективі визначав майбутню політичну ситуацію континенту. Мова йде про Війну за австрійський спадок. У ній головним чином з однієї сторони брали участь Австрія та Велика Британія, з іншої – Пруссія та Франція. Окрім основних учасників у цьому

по суті загальноєвропейському конфлікту у той чи інший час були залучені деякі інші держави. До першої коаліції ввійшли: Ганновер (родове володіння англійського короля), Нідерланди, Саксонія та Сардинія (ці дві держави на початку війни були в іншому таборі), Росія. До другої – Іспанія, Баварія, Сицилія, Швеція.

Тут варто звернути увагу на те, що російсько-шведська війна певною мірою була складовою шойно згадуваного загальноєвропейського протистояння. Окрім реваншизму Швеції до її початку призвели дії дипломатичної закуліси Пруссії та Франції, які намагалися не дати Росії можливості виступити на боці Австрії, оскільки ще 1726 року був укладений російсько-австрійський союз. Складність становища дипломатії РІ посилювалася ще й фактом підписання в грудні 1740 року російсько-пруського оборонного союзу [5, с. 88]. Зважаючи на таку запутаність у зовнішньополітичних справах, С-Петербургу необхідно було діяти зважено та обережно у світлі освітлених вище загальноєвропейських подій. Цьому сприяла активна діяльність дипломатичного корпусу імперії.

Російські дипломати уважно стежили за європейськими подіями, що відбито на сторінках «Денної записки...». У даному випадку коло питань можна виділити так, як вказано у нашій умовній схемі (див. пункти 1.2.1-1.2.7).

Із-за кордону надходила інформація про театр військових дій. Це стосувалося маневрів як на суші, так і на морі. На суходолі події відбувалися головним чином на території Священної Римської імперії, зокрема Сілезії та Чехії. Основними учасниками на сторінках документу постають австрійці, баварці, пруссаки, саксонці, французи. З огляду на зиму, активність військових дій була незначною. Частина військ, зокрема французьких, перейшла на зимові квартири [1, с. 103]. Проте вже в лютому сталася певна активізація [1, с. 199, 220, 253]. На морі основними учасниками були французи, іспанці, сицилійці, сардинці (на початку війни) та англійці.

У світлі Війни за австрійський спадок велике значення мали дружні (союзні)

відносини РІ з Австрією, Великою Британією, Голландією. Як вже згадувалось, з Австрією був укладений союз ще 1726 року. Росія зберігала його, але поки що не приступала до активної участі через зрозумілі, описані вище причини. Тим не менше, Марія-Терезія, «*королева Венгерская*» (як у документі), наполягала на допомозі та переконувала С.-Петербург у своїй повній вірності [1, с. 206]. З Великою Британією підтримувалися дружні торгові відносини. Провідником останнього був віце-канцлер, а пізніше канцлер граф О. П. Бестужев-Рюмін, який ще за життя канцлера князя О. М. Черкаського провадив таку політику. Він же виступав зятим противником Пруссії та Франції [6, с. 279]. Англійці, так само як і австрійці вимагали більшого, ніж просто дружба. Так, у лютому 1742 року князь Щербатов доносив із Лондона, що лорд Картерет запевняв його в необхідності підтримати Відень, інакше у випадку своєї перемоги Париж направить сили на послаблення Санкт-Петербурга, Лондона та Гааги. У випадку союзу Росії, Англія обіцяла забезпечити її всілякою підтримкою [1, с. 265]. Нідерланди не випадково стояли у списку Картерета, оскільки вони також були важливими торговими партнерами РІ. Це не було секретом. Красномовний той факт, що деякі гданські купці цікавилися у резидента Шенделя «*будет ли плавание в гавани Российские охраняемо Английскими и Голландскими флотами и могут ли они суда свои отправить в море*» [1, с. 256]. Комерсанти таким чином намагалися убезпечити свою торгівлю з Росією від можливого грабежу шведським флотом в умовах воєнного часу. Зацікавлені у цьому були й голландці.

Цікавими є реляції графа Головкина посла в Гаазі, які розкривають процес військових приготувань Голландії. Так, 26 січня інформує про рішення Генеральних штатів збільшити війська та морське озброєння [1, с. 198]. А вже 5 лютого – про відправку 9 з 25 нових озброєних кораблів до Балтійського моря для захисту торгівлі [1, с. 228]. 19 лютого звітує «*о принятии наконец Генеральными Штатами решения касательно прибавки сухопутного войска, морского*

вооруження, построения новых 25 военных кораблей, учреждения магазинов [складська будівля для зберігання провіанту, інженерного обладнання, військового обмундирування та інших речей – М.П.] и починки многих кораблей, и что для сего предмета Голландская провинция имеет дать 10 миллионов гульденов». 5 березня Головкін повідомляє про намагання амстердамських купців отримати конвой до Балтійського моря для охорони торгівлі з Росією, чим було викликано незадоволення шведського посланця в Гаазі [1, с. 304]. Зрозуміло, що для Голландії, яка головним джерелом свого прибутку мала міжнародну торгівлю, було необхідним збереження торгових зносин з основними партнерами, серед яких знаходилась і Росія. Тому є логічним провадження нею певних військово-морських приготувань.

Іншу річ представляли зносини Нідерландів із Францією, сусідом-конкурентом. Голландці не збиралися вступати в затяжну війну на суходолі, тому намагалися запевнити французів у відсутності загрози останнім [1, с. 167]. Французи не забарились «відповісти». І через певний час вже їх посол Фенелон завіряв, що скупчення французьких військ біля Нідерландів не несе небезпеки суверенітету республіці [1, с. 248]. На франко-голландському прикордонні спостерігалось напруження, але до війни справа ще не доходила [10, с. 55].

Своєрідними були відносини Росії з Саксонією. Відомо, що ще з часів Петра I імперія підтримувала на польському престолі саксонських курфюрстів. Для російських імператорів було важливо, щоб на південно-західних рубежах держави панував спокій. Його забезпечували, зокрема союзні польські монархи з саксонської династії. В часи правління Єлизавети Петрівни саксонський курфюрст Фрідріх Август II був також польським королем під іменем Августа III. Проте на початку Війни за австрійський спадок цей союзник виступив проти Австрії на стороні Пруссії та Франції. Для петербурзького уряду це означало існування ще однієї дипломатичної головоломки. Розуміючи складність такої ситуації, Саксонія й сама бажала створити союз з Росією, головним чином, щоб зменшити в останній

австрійський вплив і убезпечити себе від російського наступу [1, с. 126]. Забігаючи наперед, варто відмітити, що вже у 1744 році Саксонія під впливом Англії приєднається до коаліції Австрії, Великої Британії, Сардинії [3, с. 77].

«Денна записка...» дає можливість побачити мінливість позиції ще одного учасника війни. Це Сардинське королівство. Одна з італійських держав, яка завдяки власному флоту змогла відігравати помітну роль на Середземному морю, діючи на стороні морських сил Іспанії, Франції, Сицилії проти Великої Британії. Проте в кінці 1741 року ситуація змінюється. П'ємонт оголосив претензії на герцогство Мілан [1, с. 120], яке було підконтрольне Габсбургам. Відбулися таємні переговори Сардинії з Австрією [1, с. 161], в ході яких Відень вдався до певних поступок і був укладений союз. Так, сардинський король зберігав свої претензії на Мілан, які австрійці мали задовольнити, П'ємонт зобов'язувався своїми силами захищати австрійські землі в Італії [1, с. 264-265, 275]. Дружба сардинського королівського двору з іспанським і французьким завершилася. Ця зміна певною мірою вплинула на загальноєвропейський театр військових дій, тому не дивно, що вона була досить яскраво відображена в реляція (які ми щойно згадували) російських дипломатів.

Серед відомостей, які можна віднести у тій чи іншій мірі до Війни за австрійський спадок, значний пласт інформації стосується Франції. Це й не дивно, адже ще на початку століття ця держава виступала гегемоном Європи і тепер зберігала провідну роль на континенті. Продовжувала впливати на події третіх країн. Досить згадати про посередництво в мирних переговорах між Росією та Швецією і це лише один з багатьох епізодів загальноєвропейської дипломатії Людовіка XV.

Будь-яка зміна зовнішніх пріоритетів королівства призводила до помітних геополітичних змін на континенті та за його межами. Через це російські дипломати ретельно спостерігали за активністю Парижа. В поле їх зору потрапили відносини Франції з Данією, які вилилися у підписанні між ними субсидіарного пакту (конвенції). Річ у тім, з

1714 року на англійському престолі знаходилася ганноверська династія. Англійські королі були ганноверськими курфюрстами. З того часу одним із завдань англійської зовнішньої політики стало охорона курфюрстських володінь. Острівна держава, якою була Велика Британія, не могла здійснити це належним чином, адже вона значно поступалася у сухопутних силах войовничих європейців: Франції, Австрії, Пруссії та інших держав. Реалізувати завдання мав найм на англійську службу одного з сусідів, а ще краще двох і більше. Зважаючи на те, що «стабільним» ворогом британських островів не одне століття виступала Франція, саме проти неї Англія організовувала субсидіарні домовленості.

На момент приходу до влади Єлизавети Петрівни існував субсидіарний пакт Лондона та Копенгагена. Проте ще у грудні 1741 року стало ясным, що ця конвенція триватиме до березня (кінець строку) та не буде продовжена, бо як повідомляв Гейнсон з Гамбурга «Данія вступила с Францією в особливые обязательства» [1, с. 105]. Такий досить несподіваний поворот породжував чутки про можливе утворення оборонного союзу Франції та Данії, до якого мала приєднатися Швеція [1, с. 255]. Це для російської дипломатії давало нові приводи для неспокійних міркувань, особливо у світлі активізації військових дій зі Швецією.

Невдовзі у лютому барон Корф інформував із Копенгагена, що субсидіарний трактат укладений строком на 6 років. Данія мала отримувати вдвічі більшу щорічну платню, ніж отримувала раніше від англійців. Через це данський корпус збільшувався на 12 тисяч людей. Військо базуватиметься в Голштинії [1, с. 262-263]. А вже на початку березня цей посланець сповіщає про переправлення через Ельбу данських військ з Ганноверу, при цьому доносить, що уряд Данії починає жалкувати про своє раптове рішення облишити субсидіарний трактат з Англією. Адже Франція досягнувши своєї мети розірвання союзу між Копенгагеном і Лондоном, не поспішає здійснювати першу фінансову плату [1, с. 326]. Тут ми можемо углядіти дві супутні сторони дипломатії французького двору: його подвійну гру та часте безгрозів'я королівської казни.

Така дволикість (нещирість) французької дипломатії та фінансова скрута держави нерідко ставала предметом закордонних реляцій російських посланців до Колегії іноземних справ. Так, на сторінках «Денної записки...» можна зустріти повідомлення про дії Франції в Константинополі, направлені проти інтересів північної імперії. Ось 6 лютого посол Румянцев інформує про підступні спроби французів і шведів переконати Порту піти на розрив з РІ [1, с. 231]. Ще раніше, 25 грудня про це повідомляв резидент Вишняков [1, с. 148]. 16 лютого Колегія іноземних справ у своєму рескрипті наказує резиденту Вешнякову в Константинополі уважно стежити за інтригами французького та шведського послів [1, с. 211]. 21 лютого князь Кантемир, спираючись на інформацію від посла Венеції в Парижі, повідомив, що вже вкотре французький посол при султані «старається подразжити Оттоманскую Порту против России и Венгерской королевы, советуя оной послать Крымский Татар повеление сделать сильное нападение на Российские провинции» [1, с. 283]. Ми бачимо, що таке активне обговорення французької політики в Стамбулі фактично припало саме на зимові місяці. Варто звернути й на той факт, що антиросійську направленість політики Франції в третій державі (Туреччина) бачив сторонній спостерігач (Венеція). Можна висловити здогадку й про інших «спостерігачів», а значить є підстави говорити про певну відкриту нахабність версальської політики.

Подібна «нахабність» спливає в інших кутках Європи. Згадаємо для прикладу реляцію барона Корфа від 13 лютого, в якій він згадує про французькі депеші до Стокгольму, серед яких були вказівки шведському двору як йому вчинити у разі мирних пропозицій від Росії, при цьому були надіслані різні векселя [1, с. 262].

Така фінансова допомога союзнику, активна практика підкупів (без яких ніяка закулісна дипломатія неможлива), презентація величі Франції, яка зокрема виражалася у надзвичайно багатих дипломатичних представництвах, і багато інших супровідних трат зовнішньої політики вимагали надзвичайного фінансового напруження. Якщо

згадати про війну та розкішне придворне марнотратство Версалю, постає питання про фінансове благополуччя держави. Його не було. Про це неодноразового повідомляв князь Кантемир, інформуючи про нові додаткові податки, проблеми з кредитами для королівського уряду, крайню нестачу коштів тощо [1, с. 161, 249]. Але такі ще не змогли негаразди стати перешкодою для Франції лишатися лідером одного з ворогуючих таборів того часу.

У роки Війни за австрійський спадок відбулася тимчасова, але непересічна зміна: австрійські Габсбурги втратили корону монарха Священної Римської імперії, яку вони тримали в руках з 1452 року до самого кінця існування даного державного утворення в 1806 році. У 1742-1745 році германським імператором став баварський курфюрст Карл VII Альбрехт.

Загальновідомо, що вибори монарха імперії відбувалися за участі курфюрств-виборщиків і регламентувалися «Золотою буллою», яку запровадив ще в 1356 році Карл IV з Люксембурзької династії. Так сталося, що на момент вибору нового імператора Габсбурги (Марія-Терезія та її чоловік герцог Лотарінгський) втратили вплив над головними курфюрстами. Навіть королівство Чехія, яке було курфюрством, потрапило під окупацію військ Карла Альбрехта. Останній проголосив себе королем Богемії. Користуючись лояльністю більшості виборщиків, правитель Баварії був обраний новим імператором з династії Віттельсбахів.

За процесом вибору імператора зірко спостерігали російські посланці. Ще 1 січня резидент Гейнсон свідчив про призначення дня виборів імператора на 24 січня (н. ст.). І прогнозував, що згідно «Золотої Булли» у Карла Альбрехта більшість голосів і всі шанси посісти на імператорський трон [1, с. 127]. Передбачення справдилося, про що не забарилися повідомити у своїх реляціях дипломати з Дрездена та Гамбурга [1, с. 170-171]. Супротивники нового імператора не визнали його. Марія-Терезія проголосила продовження військових дій аж до втрати всіх своїх земель [1, с. 206]. Розгорталася війна й на ідеологічному фронті: із Дрездена надійшла інформація «*что в Вене издано в печать сочинение, доказывающее неоснова-*

тельность императорского избрания». Ситуація з новим імператором ускладнилася ще й через його раптову хворобу – можливий параліч [1, с. 230].

Проте Карл VII не збирався опускати руки. Він зумів вилікуватися та приступити до політичної діяльності, яка була головним чином направлена проти Габсбургів. Зокрема були укладена оборонна конвенція між Баварським і Швабськими імперськими округами, землями саме прикордонними з австрійськими володіннями. Аналогічні домовленості тривали з Рейнським, Франконським та Верхньорейнським округами [1, с. 284]. Цим і обмежуються відомості про події управління Священної римської імперії.

Вище ми розглянули особливості європейської політики, що входила в межі двох військово-політичних конфліктів, і яка цікавила російську дипломатію. Польська держава, здається, єдина серед європейських була відокремлена від загальноконтинентального дійства військово-політичного театру. Хоча у внутрішніх справах Речі Посполитої можна углядіти зовнішні впливи третіх країн (Австрії, Пруссії, Росії, Франції, Швеції). Проте їх вплив не втягнув Польщу до орбіти загальноєвропейського конфлікту. Ця країна до кінця Війни за австрійський спадок зберігала нейтралітет.

Внутрішній спокій в Речі Посполитій був дуже важливим для РІ, адже він був «проросійським». Король Польщі, герцог Саксонії Август III в даному випадку виступав союзником північної імперії. Саме завдяки її підтримки та підтримки австрійців Август у свій час став королем. І хоча на початку правління Єлизавети Петрівни Саксонія входила до ворогів союзника імператриці – Австрії, на Польщі це ніяк не позначилося. Через такі особливості взаємовідносини з Річчю Посполитою, її політикою «опікувався» не лише резидент Голембовський у Варшаві, а й Київський генерал-губернатор Михайло Іванович Леонтьєв.

Голембовський не лише інформував Колегію іноземних справ про події в країні свого перебування, а й активно займався ними. Його «опіка» часто мала форму підкупу оточення коронного гетьмана. Його гра між політичними партіями була настільки захоплюючою, що до неї «приєдналися» навіть

самі поляки. Так, згадуючи про опозиційний настрій коронного гетьмана, резидент сповіщав, що *«кардинал епископ Краковський, коронний великий маршал и другие разные вельможы входят притворно в его [коронного гетьмана] виды, дабы узнать намерения его, предупредив оные и препятствовать ему в произведении их в действие»* [1, с. 136]. Тут ми бачимо приклад прямого втручання російського дипломата у внутрішні справи іншої держави. Це може бути аналогією у випадку діяльності посла Франції Шетарді в РІ. Щоправда, масштаби не ті, але російська дипломатія терпляче вчилася та намагалася невпинно доганяти «старожилів» європейської дипломатії.

Коло питань і проблем, якими переймалися у Київському генерал-губернаторстві, було дещо іншим. Серед донесень Леонтєєва можна знайти оперативну інформацію про існування на польських землях (тепер Правобережна Україна) епідемії «повітряної болізни», її локалізацію та припинення [1, с. 150, 155]. Нерідко предметом повідомлень ставали відомості про польсько-козацькі відносини. На жаль, у них козаки поставали розбійниками, які вчинювали розбійні напади на поляк Правобережжя із земель Запоріжжя, згадувалось про Гард. Польські судді згодом звертались до Леонтєєва за проханням видати їм козацьких ватажків. Такий прецедент призвів до ніяковості Леонтєєва, і той просив уряд надати йому відповідні вказівки з цього приводу [1, с. 122, 302-303]. Виходячи з одного лише цього документу, зараз неможливо достеменно стверджувати чия правда, чия кривда описана на його сторінках. Чітко зрозумілим є те, що російський уряд намагався в даному випадку підтримувати добросусідські відносини, щоб забезпечити лояльність поляків до себе.

Окрім Голембовського та Леонтєєва, в «Денній записці...» відображено реляції полковника Лівена, який знаходився в Литві – складовій Речі Посполитої. Він мав справи з тамтешньою литовсько-польською шляхтою [1, с. 105-106, 210, 231].

У нашій умовній схемі показано, що східний вектор російської зовнішньої політики стосувався зносин з Османською

імперією, Персією, Китаєм і кочовим світом азійських степів. Тут були свої особливості в порівнянні з Європою. Насамперед це виражалось у меншій кількості суб'єктів міжнародного права. Відповідно менше було задіяно дипломатичних представників. Був відсутній клубок міждержавних суперечностей на зразок того, що склався в відносинах РІ з обома ворогуючими таборами учасників Війни за австрійський спадок. Проте значимість східного вектору зовнішньої політики це не применшувало. Він був просто іншим, особливим.

Держава азійського регіону, з якою у Росії існували найбільш тривалі контакти, починаючи з військових конфліктів була Османська імперія. Початок правління Єлизавети Петрівни припав на час повоєнного облаштування відносини РІ та Порту, що тривало після останньої російсько-турецької війни (1735-1739). Так, на сторінках документу ми знаходимо донесення крігс-комісара Бутурліна з Глухова від 13 січня про процес розмежування земель з турками [1, с. 140]. У 1741-1742 року в Росії перебувало турецьке посольство, яке привезло ратифікований Портою мирний договір 1739 року. На початку 1742 року воно, виконавши свою місію, поверталось назад. Цей процес широко відбито в матеріалах «Денної записки...».

Російському уряду необхідно було як можна краще підтвердити найщиріше бажання жити у мирі з південним сусідом, тому турецькому послу Емні Магомет-паші приділялася значна увага. Зокрема при ньому постійно знаходився російський полковник Олсуф'єв, який не лише наглядав за діями гостей, але й намагався улагоджувати всі проблеми, що виникали. А проблеми виникали. На момент фіксації подій «Денною запискою...» турецьке посольство рухалося у напрямку до Гетьманщини. 19 січня воно було вже у Ніжині. 9-го лютого – в Києві, який покинуло 24 лютого [1, с. 165, 214, 240]. За цей час у посольстві під видом гулянки та полювання спробували розшукати своїх полонених земляків, що викликало негативну реакцію місцевого населення до прибулих. Тим не менше, росіяни терплячи зносили такі витівки, вони навіть

підготували за 20 тис. рублів продукти харчування, сінажу та іншого обозного реманенту, частину витрат (5 тис.) понесла казна Гетьманщини [1, с. 165]. Про вчинки турецького посла на території Гетьманщини знаходимо також у донесеннях київського генерал-губернатора Леонт'єва [1, с. 193, 214, 241]. Він інформує про лист Емні Магомет-паші, в якому вимагається від Леонт'єва організувати видачу турецьких полонених, інакше виникнуть ускладнення між державами. Леонт'єв, виконуючи указ Колегії іноземних справ, організував пода-рунки та обоз для посольства. На це було витрачено 21 500 рублів, з них 10 тис. виділила Гетьманщина [1, с. 193]. При цьому тут є також інформація про дії турків на прикордонні, а також про повернення з Османської імперії російського посла Румянцева.

На даний зимовий час також припав приїзд турецького посла до Франції. У світлі особливих турецько-французьких відносин, а також інтриг Франції в Константинополі, направлених проти РІ та Австрії, за роботою цього посольства уважно спостерігав князь Кантемир. Він звітував, що посиленої активності турецько-французьких перемовин не бачив, їх небезпеки для Росії не помічав [1, с. 216], але не відкидав про можливі таємні переговори [1, с. 283].

На відміну від попередньої держави відносини РІ з Персією були менш напруженими. На той час це було зумовлено увагою Росії до Північного Причорномор'я, підконтрольного Порті – частому ворогу Персії. Тут спрацьовував принцип «ворог мого ворога – мій друг». Немаловажною обставиною була наявність буферної території між двома державами, яку населяли кочові народи Середньої Азії.

У «Денній записці...» відображено перебування шахського посольства в РІ. Так само, як і при турецькому, до посольства Надир-шаха були приставлені генерал-майор Апраксін і полковник Багреєв. Мова йде про того самого Апраксина Степана Федоровича, який уже будучи генерал-фельдмаршалом переміг прусаків у битві під Гросс-Стерсдорфі (1757) та відступив після перемоги, за що був розжалуваний і потрапив під слідство. Але це в майбутньому, на початку

1742 року Степан Федорович супроводжував іранців по імперії. Як у випадку з турецьким посольством, ці військові відповідали за забезпечення організації обозу, продуктів та улагодження конфліктних моментів. У документі зафіксовано надзвичайно багато донесень Апраксина [див.: 1, с. 108-109, 113-114, 124, 148, 172, 175, 180, 186, 189, 194-195, 293] та Багреєва [див.: 1, с. 113, 175, 179, 187, 201-202]. Зупинятися на їх аналізі не будемо, адже по суті це аналогія повідомлень Олсуф'єва та Леонт'єва за тим виключенням, що між РІ та Персією не стояло питання повоєнного облаштування і не відбувалося прецеденту з полоненими. Аналогія простежується в продуктово-товарному, обозному забезпеченні. Колегія іноземних справ навіть здійснила спільне розпорядження по фінансуванні витрат на забезпечення обох посольств [1, с. 210-211].

Російський уряд цікавили особливості османсько-персидських відносин, адже будучи третьою частиною цього геополітичного трикутника регіону, Росії важливо було балансувати між двома мусульманськими країнами з вигодою для себе. На початку правління Єлизавети Петрівни відносини між шахом і султаном були напруженими. 25 грудня 1741 року резидент Вешняков повідомляв із Константинополя, що Порта збирається дотримуватися миру з Росією, оскільки вона боїться загрози зі сторони Персії [1, с. 148]. Це для Санкт-Петербурга означало безплідність намагань Парижа зіштовхнути дві імперії між собою.

Цікаво, що в такий непростий час йшли переговори між іранським і турецьким духовенством про поселення персів у Мецці [1, с. 119]. Очевидно мова йшла про хадж, один з п'яти стовпів ісламу, обов'язковий для кожного правовірного.

Російська імперія підтримувала своєрідні стосунки з кочовими народами Середньої Азії. У XVIII столітті ці племена потрапили під сферу її впливу, доки пізніше не ввійшли до її складу територіально. Через кочовий спосіб життя існувало ускладнення визначення межі ареалу поселення степовиків. Це призводило до появи їх тимчасових кочовищ на прикордонних теренах імперії. Таку проблему намагалися узгоджувати на місцях. Тим більше, що така територіальна аморфність

була непоганим буфером між РІ та Іраном і Китаєм. За спокій і спостереження в регіоні відповідав астраханський генерал-губернатор Василь Микитович Татищев [див.: 1, с. 128, 131-133, 173-175, 224, 234, 318, 331-332] та повірений у калмицьких справах полковник Кольцов (Царицин) [див.: 1, с. 99, 149, 227, 263, 336]. Окрім них є поодинокі випадки реляцій інших служилих людей (коменданта Змеонова, полковника Беклемишева). Як бачимо, донесення та реляції Татищева у «Денній записці...» частіше фігурують, ніж рапорти Кольцова, вони і більш розгорнуті за своїм змістом. Це можна пояснити любов'ю відомого історика Василя Татищева до літературного слова. Аналогічний висновок можна вивести з реляцій визначного літератора свого часу – Антіоха Кантемира, російського посла у Франції.

У повідомленнях Татищева та Кольцова фігурує ряд кочових народностей. Серед них найчастіше згадуються: калмики (зенгорці, джунгари), киргизи, татари, казахи. Ще присутній ряд назв інших племен, але їх розгляд потребує виходу з площини теми нашої статті. Увесь кочовий світ має виражену специфіку, віддалену не лиш від особливостей європейців, а й навіть сусідів кочівників (іранців, турків, кавказців та ін.). Для простоти назвемо основні питання взаємовідносин РІ з степовиками. Це: адміністративне та оборонне управління прикордонних російських земель [1, с. 140]; забезпечення спокою та правопорядку, захист від нападів розбійників; спостереження за внутрішнім життям кочовищ і у разі необхідності роль третейського судді (яскравий приклад – випадок з ханшою Джаною) [1, с. 132-133, 224, 234]; кур'єрський зв'язок з Персією [1, с. 154].

Вивчаючи взаємовідносини зі степовиками, потрібно пам'ятати про їх залежність від Росії, про відсутність іншої реальної сили в регіоні, яка могла протиставляти альтернативу північній імперії. Через це тут, у низов'ї Волги та прикаспійських степах дипломатії С.-Петербургу була найбільш впливова. Це усвідомлювали тутешні народи, тому вони намагалися підтримувати мирне і дружнє сусідство з росіянами. Так, ставропольський комендант бригадир Змео-

нов 3 січня відрепортував, що калмицька хрещена княгиня Анна Тайшина разом з калмиками була приведена до присяги на вірність Єлизавети Петрівни [1, с. 139]. Окремо виразити свою повагу новий імператриці забажали калмицький намісник Дундук-паша разом з Дарбмибалою та іншими вельможами [1, с. 332, 336]. Вони направили до Москви своїх посланців.

Відомо, що тогочасний Китай був закритою державою для іноземців. Але Росія через свою духовну місію в Пекіні мала дипломатичні зносини з Піднебесною, хоча вони не вирізнялися частотою. Так, у «Денній записці...» про це знаходимо дві звістки [1, с. 147, 208], які пов'язані зі смертю очільника російської місії (Китайського Трибуналу) архимандрита Іларіона Трусова.

Попередньо ми розглядали європейський (західний) і азійський (східний) вектори зовнішньої політики РІ. «Денна записка...» містить ряд матеріалів, які можна віднести до одного з цих векторів і яких ще не торкалися, проте вважаємо за доцільне розглядати їх окремо. Це, зокрема, стосується династичної політики європейських держав. Особливістю європейської політики Нового часу до Французької революції 1789 року було прирівнювання доль монарших династій до долі їх монарших держав. Правонаступність управління країн залежала від династичних традицій. Якщо така традиція припинялася (вимирав або слабшав монарший рід), у боротьбу за династичний спадок вступали ті, хто обґрунтовував своє право на володіння тими чи іншими землями. Ми у нашому дослідженні вже акцентували увагу на Війні за австрійський спадок. Окрім неї у XVIII столітті мали місце війни за іспанський (1701-1714) та французький (1718-1720) спадки, які мали загальноєвропейський масштаб. Були локальні конфлікти: війни за польський (1733-1735) та баварський (1778-1779) спадки.

Через загрозу, яку носили династичні кризи, за династичними змінами уважно стежили в Європі. Тому на сторінках «Денної записки...» можна знайти відомості про династичні шлюби європейських правлячих монархів і їх можливих спадкоємців [1, с. 106], про смерті монарха. Так, Румянцев 6 лютого повідомляв про отримання в

Константинополі звістки про смерть шведської королеви. При цьому турецький перекладач цікавився про правила престолонаслідування в Швеції [1, с. 232]. Інтерес Османської імперії в цьому питанні небезпідставний, адже мова йшла про його скандинавського союзника і династичні зміни могли вплинути на подальші взаємини.

Однак не завжди династична політика призводила до широких бойових дій. Династичні «проблеми» могли простіше розв'язуватися самою державою, або її сусідами без військових конфліктів, за певними домовленостями.

Для російської історії середини століття важливим було слідкувати за подіями в Гольштинії та Курляндії. Про зносини з першим герцогством вже писали та згадували про династичну спорідненість Романових і Гольштейн-Готторпів. Герцогство Курляндія (територія сучасної Латвії) була васалом Речі Посполитої. Проте через стратегічне морське розташування та близькість до важливих прибалтійських торгових пунктів Росії, С.-Петербург був зацікавлений у гарантованій лояльності курляндських правителів. Тим паче, що за вплив над герцогством вів боротьбу ворог імперії – Швеція. РІ вдалося забезпечити лояльність курляндців завдяки допомозі теперішньому польському королю Августу III під час Війни за польський спадок. На початку правління Єлизавети Петрівни знову постала необхідність вибору нового герцога Курляндії.

Ставленник попереднього російського уряду часів Анни Леопольдівни Людвіг Брауншвейзький, незважаючи на вже номінально зроблений вибір шляхти, був зміщений. Як повідомляв полковник Лівен, *«князь воевода Новгородский и оба гетманы Потоцкие, узнав высочайше соизволение, обещают всеми мерами стараться оный выбор обратить в ничто»* [1, с. 210]. Новий російський вибір впав на кандидатуру принца Гессен-Гомбургського, який перебував на службі її імператорської величності. Втім курляндці вимагали згоди на це Августа III [1, с. 207-208]. Тим часом Кейзерлінг повідомляв із Дрездена про можливе бажання Франції підтримати кандидатуру графа Моріса Саксонського [1, с. 315]. Ось такий розклад справ довкола виборів курляндського герцога існував у січні-березні 1742 року.

Для будь-якої дипломатії є характерним наявність певних чуток, експертних міркувань, які не є офіційними та можуть бути ще й помилковими, навіть спеціально дезінформацією. У «Денній записці...» також присутні такі відомості. Так, ще перед початком мирних перемовин між Швецією та Росією за посередництва Шетарді резидент Голмебовський 19 грудня 1741 року повідомляв про чулки укладення миру між воюючими державами та створення союзу РІ з Францією [1, с. 120-121]. Фактично те саме у січні повідомляли Гейнсон [1, с. 162] і Кейзерлінг [1, с. 201]. Про нереальність описаного щойно ми вже розглядали. Існували чулки про швидкий союз Пруссії та Австрії, до якого приєднуються Англія, Голландія та РІ [1, с. 267]; про союз Росії з Персією [1, с. 321]. Вивчення цих пліток, а також реакції на них, дозволяло російським дипломатом краще розуміти геополітичну ситуацію, викривати недружні інтриги, бачити очікування та сподівання третіх країн на політику Росії та інших суб'єктів зовнішніх зносин.

Окрім справ державного значення, Колегія іноземних справ займалася й приватними (не придворними) питаннями. До цих приватних справ можна віднести різноманітні чолобитні від різних підданих. Це прохання професора Крафта про звільнення від служби, оскільки завершився строк контракту 1731 року. Тому професор просить оплати платню за лютий 1742 року та дозволити повернутися до свого правителя – герцога Вюртембергського [1, с. 172]. Тут є прохання про надбавку до платні перекладача Карла Симоліна [1, с. 208], визначення повної плати канцеляриста Льва Василевського [1, с. 226] тощо. На цьому приватними справами обмежимося. Вони мали переважно другорядне значення для сутності зовнішньої політики. Але їх окремих розгляд дозволить краще бачити роботу апарату Колегії іноземних справ і дипломатичного корпусу держави закордоном.

Таким чином, на момент приходу до влади Єлизавети Петрівни, злагоджено працювало зовнішньополітичне відомство держави. Стабільність становища нового монарха в очах основних гравців європейської політики зумовили успіхи російської армії на шведському фронті та правонаступність російської дипломатії, яку забезпечувала діяльність

російського дипломатичного корпусу. На початку правління доньки Петра I у європейських справах виник клубок гострих міждержавних суперечностей, що вилилися у загальноєвропейський конфлікт під назвою Війни за австрійський спадок. Росія перебувала у стані воєнних дій із Швецією, які органічно пов'язані з попередньою війною. Складність становища російської дипломатії була також зумовлена союзницькими зобов'язаннями з учасниками обох ворогуючих коаліцій. Новий царський уряд тепер змушений вибудувати свою зовнішньополітичну діяльність виходячи зі складеної обстановки. Він діяв виважено та, не поспішаючи, вдавався до категоричності лише у відносинах зі Швецією. Отож західний вектор зовнішньої політики ґрунтувався довкола загальноєвропейського конфлікту.

На Сході ситуація була іншою. Слабкість Османської імперії та складність її відносин

із Персією дозволили убезпечити південні рубежі Росії від турецької загрози. Чим і користувалися російські дипломати, закріплюючи нові дружні зносини в Причорномор'ї. Дружній діалог розвивався з шахським Іраном. Продовжувалося мирне співіснування степових рубежів Російської імперії зі степовими народами Середньої Азії, хоча вже можна було углядіти направленість російської політики на інтеграцію кочовиків до держави. Це яскраво виражалось у втручанні Росії в справи степовиків і мовчазній згоді останніх.

Варто відмітити, що наразі джерелознавча цінність «Денної записки...» не розкрита повністю. Лишається актуальним необхідність підготовки публікацій, які б розкрили організацію дипломатичної діяльності, починаючи від системи листування, оплати праці дипломатів, завершуючи дипломатичним мистецтвом ведення переговорів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив князя Воронцова. Книга первая: Бумаги графа Михайла Ларионовича Воронцова. – М.: Типография А. И. Мамонтова и К^о, 1870. – 670 с.
2. Волосюк О. В. Испания и российская дипломатия в XVIII веке: Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 199 с.
3. Голицын Н. С. Всеобщая военная история новых времен. Часть третья. Войны второй половины XVIII века в Западной Европе (1740-1791). Войны Фридриха Великого. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1874. – 448 с.
4. Жандармы России / Сост. В. С. Измозик. – СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. – 640 с.
5. История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона). – М.: Междунар. отношения, 1998. – 304 с.
6. История дипломатии. Т. 1. / Под ред. В. П. Потемкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – 567 с.
7. История международных отношений в Новое время / А. С. Медяков. – М.: Просвещение, 2007. – 463 с.
8. Самойленко В. В. Дипломатическая служба: учеб. пособие / В. В. Самойленко. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – 320 с.
9. Черкасов П. П. Двуглавый орел и Королевские лилии: Становление русско-французских отношений в XVIII веке, 1700-1775. – М.: Наука, 1995. – 439 с.
10. Шатохина-Мордвинцева Г. А. Внешняя политика Нидерландов. 1713-1763 гг.: становление голландского нейтралитета. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 176 с.

Рецензенти: *Шкляж Й. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського;*

Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

@ П. А. Мацюта, 2012

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2011